

О. В. Ясь

Особистість в історії

ОСОБИСТІСТЬ В ІСТОРІЇ Поняттям «О. в і.» позначають сукупність уявлень про місце людини в плинні істор. часу та простору, зокрема щодо її колектив., груп. і персонал. ролей, сусп., профес., родин. практик, реал. і можливих життєвих сценаріїв, пов'язаності конкрет. особистості з відомими подіями, явищами, процесами, фактами тощо. Первісне усвідомлення місця людини в минувшині спиралося майже виключно на міфол. підґрунтя (див. Міф, Міф історичний, Міф національний), освячувало й фіксувало усталені соц. практики: божественне призначення фараонів та ін. правителів держав Стародав. Сходу; посередництво між богами й людьми, котре відводилося касті чи прошарку жерців; визначення служби володарям належною лише чиновникам і воїнам (напр., відомі давньоєгипет. повчання учням писців, в яких обґрунтовано привілейов. становище писця в тогочас. суспільстві), а невил. праці – рабам. При цьому людина виступала лише як найменша частинка неподіл. соц. цілого давньосх. суспільств. Утім, навіть міфол. свідомість наділяла низку легендар. чи напівлегендар. персонажів винятк. здібностями й особл. призначенням (Гільгамеш, Прометей), що виказувало початк. розуміння мінливості людських ролей на істор. сцені.

Істот. злам в істор. свідомості стався в добу Античності, зокрема за часів Стародав. Греції. Насичена й багата «просторова історія» понад 600 держ. утворень у межах відносно невеликого простору й часу (вважають, що тільки Аристотель із групою учнів вивчив лад 158-ми держав), швидкоплинність політ. буття (від монархії до демократії чи, навпаки, від демократії до олігархії), надзвич. інтенсивність культур. і духов. життя спричинили формування антич. типу людини – громадянина, якому було властиве розмаїття соц. ролей. Особистість хоча і розглядали як частку антич. Космосу, проте вже сприймали як самодіял. істоту. Відтак зумовленість звич. сценаріїв буття помітно трансформувалася, оскільки дедалі більше асоціювалася з персонал. чеснотами й рисами тієї чи ін. особистості, її діями та вчинками, які засуджували чи, навпаки, оспівували, визнавали взірцевими, гідними наслідування в письм. традиції. Напр., із діяльністю стратега Перікла часто ототожнюють усю добу вищого розквіту афін. демократії – «часи Перікла» («вік Перікла»). Водночас життєві сценарії особистості пов'язували з певними соціо- та етнокультур. вимірами, що відображали конфлікти еллін. й варвар. світів, політ. і культур. традицій, сусп. практик

тощо. Як приклад – відомий опис Геродотом убивства скіфами свого царя Скіла, який запозичив давньогрец. звичаї і тим самим зневажив місц. культуру. Мішанина культур. традицій за доби Еллінізму та рим. епохи помітно змінила звичні життєві сценарії особистості, яка іноді досягала вершин влади з найнижчих верств. Так, майбутній рим. імператор Ґай Аврелій Валерій Діоклетіан був сином вільновідпущеника – раба, якому подарували волю. За доби Античності сформувалися й певні канони висвітлення діянь визнач. особистостей, зазвичай, імператорів, царів, правителів. Напр., Плутарх своїми знаменитими порівнял. життєписами та Ґай Светоній Транквілл працею про життя цезарів внесли до письм. традиції мораліст. роздуми, повчал. екскурси, естетичні замальовки, патетичні включення, анекдотичні подробиці тощо.

Нову систему координат щодо осмислення місця та ролі О. в і. запровадило християнство, що розділило світ історії на Божий та людський рівні, сакральне, святе і буденне, профанне, зокрема трансформувало саму істор. свідомість (вона стала теоцентричною). Життєвий шлях особистості розглядали, тлумачили й оцінювали із погляду сакрал. канонів. З'явився особливий вид церк. літ-ри – агіографія – життєписи канонізов. світських і духов. осіб, що супроводжувалися християн. повчаннями, молитвами тощо, зокрема на тер. Київ. Русі поширювали як перекладні візант. та пд.-слов'ян. агіографії (Феодора Студита, Стефана Сурозького, Іоанна Готського та ін.), так і місц. житія князів Бориса і Гліба, великого князя київського Володимира Святославича, великої княгині київської Ольги, Феодосія Печерського та ін. Зрештою, сутність середньовіч. людини вбачали у тій частці духовного, Божого вогню, котра долає межі тілесної оболонки й освячує її. За доби Середньовіччя істотно звузилася версіальність життєвих сценаріїв тогочас. особистості, що значно залежала від її місця у становій ієрархії. На перший план вийшли постаті європ. монархів, найзаможнішої аристократії, вищі верстви духовенства, діяння яких найповніше висвітлювали в літопис. традиції. Натомість нижчі стани насел. посіли становище «мовчазної більшості» (термін рос. медієвіста А. Гуревича), імена деяких представників якої лише епізодично й випадково потрапляли до анналів, хронографів та літописів. Новий злам істор. свідомості відбувся в добу Відродження, що вирізнялася становленням індивідуальності в культурі й духовності, яка прагне висловити своє «Я». Заразом поширилися рефлексивні компоненти соціогуманітар. знання, завдяки яким людина прагнула досягнути індивід. дії й колективні реакції на авансцені історії, зокрема їхню ретроспективність, відмінність різних істор. епох (Ф. Бьондо, Л. Валла, Ф. Ґвіччардіні, Н. Макіавеллі та ін.). Навіть більше, призначення історії, поряд із філософією й риторикою, вбачали в тому, щоб виховувати, плекати особистість. Отже, особистість постала як духовна й культурна істота, яка логічно й раціонально мислить та посідає певне становище в суспільстві, тобто є людиною соціальною. Водночас виникла групова свідомість інтелектуалів доби Відродження, що поєднувала спільні культурні, духовні та мисленнєві компоненти свідомості. Вважають, що саме поняття «особистість» з'явилося в 3х. Європі не

раніше 17 ст. унаслідок усвідомлення соц. й духов. природи людини, точніше її соц. та культур. практик. У Росії цей термін запровадив історик М. Карамзін.

У добу Просвітництва істор. людину сприймали у контексті природно-правового мислення, зокрема універсал. Ratio та натураліст. Права. Відтак визначні постаті минувшини розглядали з перспективи мораліст. прикладів або прагмат. стратегій поведінки, оскільки історія мала бути своєрід. вчителькою життя. Тому відомі просвітниц. мислителі та інтелектуали зосереджували увагу на проблемах життя окремої особистості чи ідеал. завданнях усього людства. Натомість неповторні явища та суперечливі постаті минувшини здебільшого залишалися поза межами раціоналіст. історіописання. Проте пізньопросвітниц. ідеї підважили віковічні засади станового та ієрарх. суспільства. Вони спричинили дискусію щодо конфлікту «природ. стану» із цивілізацією, тобто первіс. людини й тогочас. особистості, поширення ідеалів персонал. автономії, сусп. середовища людського побутування, народоправства (демократії) та ін. Загалом просвітниц. критика була скерована проти обскурантизму, невігластва, забобонів, схоласт. догматів, з якими пов'язували моральні чесноти людини (напр., надмір. аскетизм). Натомість просвітники обстоювали думку про особисті заслуги як критерій честі й гідності людини-громадянина. Власне, Просвітництво виплекало ідеал «просвітниц. володаря». Прибічником таких поглядів був відомий укр. церк. діяч Феофан (Прокопович). Зрештою, завдяки просвітниц. ідеям середньовіч. підданий перетворився на громадянина. Рецепція істор. людини в часі й просторі у межах просвітниц. світобачення вирізнялася одноманітністю й схематизмом представлення, напр., такою була ідея космополітизму. Втім, уже в межах пізньопросвітниц. раціоналізму визрівав скептицизм щодо уявлень про однорідність людської природи як частини заг. універсуму, який репрезентували преромантики Й.-Г. Гердер, Ж.-Ж. Руссо та ін.

У післянаполеонів. добу європ. історії набув поширення романтизм, що продукував перенесення пріоритетів із самодостат. культу Розуму на своєрідність і множинність культурно-нац. укладів життя, з апології незмінності побутування істор. людини на повсюдний колорит місця і часу, властивий кожній епосі, а, відповідно, й особистості. Та найголовніше – у полі романтич. систем світобачення опинилася істор. людина з розмаїтими та унікал. проявами нац. і соц. буття, самобут., індивід. реакціями, яка остаточно зруйнувала логічні й універсал. схеми, тотально підважила просвітниц. потяг до абстракт. роздумів і уявлень. Відтак у європ. історіописання увійшов новий тип особистості – романтич. герой, який часто мав певне месіан. призначення: врятувати народ від іноз. загарбників, побороти несправедливість знаті, захистити етнонац. самобутність тощо. Проте, якщо в просвітниц. візіях циркулювала думка про усвідомленість дій особистості, то в романтич. представленні досить часто побутувала теза про її інстинктивні бажання й прагнення, нав'язувалася домінація колориту місця й часу. Прикладом такого підходу є праця франц. історика П. де Баранта «Histoire des ducs de Bourgogne de la maison de Valois, 1364–1477» («Історія герцогів Бургундських з дому Валуа, 1364–1477», Париж, 1824). З'явилася

й низка істор. концепцій, що тлумачили призначення О. в і. у відповід. дусі, приміром, відома візія «культу героїв» англ. філософа Т. Карлейля. Постає питання про співвіднесення ритму буття, істор. часу не тільки з масовим, колектив. героєм – народом/нацією, а і з життям окремої особистості, її складними світовідчуженнями й реакціями. В укр. історіописанні романтичні візії минувшини репрезентували М. Костомаров, П. Куліш, М. Максимович та ін.

Засадну трансформацію уявлень щодо ролі О. в і. пов'язують із хвилею першого позитивізму О. Конта та Г. Спенсера, що висунула тезу про надзвич. віру в силу знання й людського інтелекту, начебто спроможного досягнути всі таємниці природи та сусп. розвитку. Відтак життєві сценарії та соц. практики особистості в позитивіст. світобаченні підпорядковувалися логіці заг. сусп. законів чи детермінізму. За позитивіст. стратегіями дії, сусп. практики особистості мали бути зведені до відповід. тенденцій, чинників та передумов. Приміром, досить поширеною є відома теза О. Конта про «історію без імен», хоча вона й не користувалася широкою популярністю серед істориків-позитивістів. Наприкінці 19 – на поч. 20 ст. європ. соціогуманітаристика повернулася до ідеаліст., іррац. стратегій пояснення істор. буття, а за великим рахунком – до інтуїтив. способу мислення. Відбулася персоніфікація істор. особистостей, які відтепер репрезентували стихійні бажання, інстинкти, колективну волю, емоц. переживання певних соц. спільнот у неоромант. візіях історії, що набули знач. популярності у «недерж.» або «схрибджених» націй. Як приклад такого розуміння ролі О. в і. – дослідження В. Липинського, його «культ жертвенних героїв» і «великої людини» (харизмат. особистості). У 1-й третині 20 ст. соціогуманітаристика потрапила в силові поля неокантіанства та соціологізації, що суттєво змінили палітру уявлень про особистість та її роль на істор. теренах. Протилежні варіації таких уявлень зазвичай знаходили втілення у концепціях сингуляризму («соц. атомізму»), тобто потрактування суспільства як сукупності особистостей та універсалізму («колективізму»), що тлумачив суспільства як спільноти, які неможливо звести до окремих особистостей. Із поширенням у 1920-х рр. догматів вульгаризов. марксизму – т. зв. марксизму-ленізму – в укр. історіописанні на обширах УСРР запанували соціологізов. візії історії, що зводили призначення О. в і. до концепту «масової людини», задіяної у певних процесах чи явищах. Від 1930-х рр. ці візії поступилися висунутим рад. режимом ідеол. канонам, у межах яких роль О. в і. визначали за її «поступовістю» чи «реакційністю» щодо теорії класової боротьби чи поточ. ідеол. кон'юнктури. За часів сталін. режиму сусп. практики особистості знівельовано до відомої моделі «соц. гвинтика» тоталітар. системи. Натомість у зх. соціогуманітаристиці після 1945 набули поширення філос. течії (екзистенціалізм, персоналізм та ін.), зорієнтовані на всебічне розкриття культур. і духов. потенціалу особистості, зокрема стосовно переоцінки її соц. практик, життєвого сценарію, навіть незнач. ролей (т. зв. мікроролей) в історії. Відтоді запити до людського існування в різних темпорал. вимірах формулювали та репрезентували у дусі нім. філософа М.

Гайдегґера як єдину цілісність – людина-світ. Провідне місце у повоєн. пошуках зх. соціогуманітаристики відведене людині з її власним і наскрізь іррац. проектом буття, котрий різуче контрастував із уявленнями про «масову» чи «сіру» людину, що домінували у міжвоєнні часи. Укр. історик Б. Крупницький характеризував тодішню культурну й пізнавальну ситуацію як «кризу західної людини». Водночас за доби «холодної війни» загострилася проблема конфлікту особистості та її автоном. простору/просторів буття з нівелюючими й репресив. практиками тоталітар. режимів.

На зламі 1950–60-х рр. потуж. вплив на зх. істор. думку мав антропол. поворот, що змусив гуманітаріїв розглядати особистість у новітніх контекстах: конструювання відповід. інститутів і структур, середовища побутування й навіть свідомості, ментальності, ієрархії цінностей тощо. З розпадом СРСР і завершенням доби біполяр. протистояння циркулювали спроби кардинал. перегляду ролей, практик, моделей і стилів життя людини кін. 20 ст., напр., у резонансній концепції Ф. Фукуями про «кінець історії» й «останню історичну людину».

Нині представники зх. соціогуманітаристики інтенсивно обговорюють питання, пов'язані з дискурсив. практиками, рольовими моделями, стилями життя особистості в постіндустр. і глобаліст. добу, зокрема з лінгвіст. поворотом (див. Постмодерн). Ситуація постмодерну зумовлює небачену досі синхронізацію істор. часу, принаймні його суб'єктив. темпорал. вимірів. Прикладом цього є одночасне співіснування в єдиному глобаліст. просторі особистості, яка діє у різних часових ролях: суду шаріату та міжнар. косміч. місії, джихаду й генетич. дослідж., кастового поділу і тотал. космополітизму, пов'язаних із первіс. ритуалами сусп. практик аборигенів та користування мережею Інтернет тощо. В укр. соціогуманітаристиці новітні візії та ревізії щодо місця й ролі особистості в минулому, сучасному та майбутті набули поширення лише у пострад. добу.

Рекомендована література

1. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории. С.-Петербург, 1891;
2. Плеханов Г. В. К вопросу о роли личности в истории // Науч. обозрение. 1898. № 3–4;
3. Баткин Л. М. Итальянские гуманисты: Стиль жизни и стиль мышления. Москва, 1978;
4. Человек как философская проблема: Восток–Запад. Москва, 1991;
5. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. Москва, 1992;
6. Человек античности: Идеалы и реальность. Москва, 1992;
7. Мосс М. Общество. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / Пер. с франц. Москва, 1996;
8. Пріцак О. «Людина без історії – то людина без свідомості» // Віче. 1996. № 3;
9. Кантор К. Свободная личность как идеал культуры // Свобод. мысль. 1997. № 9;
10. Андреев А. Н. Культурология: Личность и культура. Минск, 1998;

11. Лосев А. Ф. Личность и Абсолют. Москва, 1999;
12. Человек в культурном резонансе эпохи: Россия: Цикл лекций // Мир психологии. 2000. № 3;
13. Кутырев В. А. Человек XXI века: Уходящая натура... // Человек. 2001. № 1;
14. Шаповал Ю. Г. Україна Людей: Особистість у контексті національного чину. Л., 2001;
15. Ионин Л. Г. Социология культуры. Москва, 2004;
16. Макьявелли Н. Сочинения исторические и политические. Сочинения художественные. Письма: Сб. / Пер. с итал. Москва, 2004;
17. Нестеренко Г. О. Особистість у нелінійному суспільстві. З., 2004;
18. Головінський І. З. Особистість: Розвиток, теорії та виміри. К., 2005;
19. Микешина Л. А. Философия науки: Современная эпистемология, научное знание в динамике культуры, методология научного исследования. Москва, 2005;
20. История через личность: Историческая биография сегодня. Москва, 2010;
21. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості. К., 2012;
22. Попова Т. Н. Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика. О., 2017;
23. Козьма В. В. Особистість і політика: між традицією та модернізацією. К., 2019.

Бібліографічний опис:

Особистість в історії / О. В. Ясь// Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-76989>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).